

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GAP STRUKTURASI: YONDASHUVLAR VA
TASNIFLAR QIYOSI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.028>

Qosimov Dilshod Normurod o‘g‘li
Turon universiteti magistri

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda o‘zbek tilshunosligida gapning tarkibiy (struktur) qismlarini ajratishga doir mavjud ilmiy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi. Jumladan, bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar, uchinchi darajali bo‘laklar, gap bo‘laklari va ularning ichki tarkibi, funksional va nofunksional birliklar, shuningdek gap markazi hamda kengaytiruvchilar konsepsiyasi asosida shakllangan tasniflar o‘rganiladi. Tadqiqot davomida har bir yondashuvning nazariy asoslari ochib berilib, ularning afzallik va cheklovlari aniqlanadi. Turli ilmiy yo‘nalishlar doirasida ilgari surilgan qarashlarni qiyosiy tahlil qilish orqali gap tuzilishini yanada mukammal tushuntirish imkonini beruvchi samarali modellarning saralanishi ko‘zda tutiladi. Natijada, o‘zbek tilshunosligida gap strukturasi masalasiga kompleks yondashuv zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: gap bo‘laklari, struktur tahlil, bosh bo‘laklar, ikkinchi darajali bo‘laklar, uchinchi darajali bo‘laklar, funksional birliklar, nofunksional birliklar, gap markazi, kengaytiruvchilar, sintaktik tizim, qiyosiy tahlil, lingvistik yondashuv.

ingliz tilida ham

Annotation. This study examines the existing approaches in Uzbek linguistics to identifying the structural components of a sentence through a comparative analysis. In particular, classifications such as primary and secondary sentence parts, tertiary elements, sentence constituents and their internal structure, functional and non-functional units, as well as the concepts of sentence core and expanders are analyzed. The research reveals the theoretical foundations of each approach and identifies their strengths and limitations. By comparatively evaluating various linguistic interpretations, the study aims to select the most effective models for explaining sentence structure. As a result, the necessity of a comprehensive and integrative approach to sentence structure in Uzbek linguistics is substantiated.

Key words: sentence structure, sentence constituents, primary parts, secondary parts, tertiary elements, functional units, non-functional units, sentence core, expanders, syntactic system, comparative analysis, linguistic approach.

O‘zbek tilida so‘z birikmasi, gap bo‘laklari, sodda va qo‘shma gap qurilishi talqini bilan bog‘liq bo‘lgan juda ko‘p juz’iy masalalar F.Abdullayev, G‘.Abdurahmonov, M.Asqarova, F.Kamolov, Sh.Rahmatullayev, A.G‘ulomov singari olimlar ishlarida va rahbarligida amalga oshirilgan J.Omonturdiyev, I.Toshaliyev, B.To‘ychiboyev, D.Muhamedova, E.Shodmonov, H.Abdullayev kabi olimlar tadqiqotlarida muhokama etildi, muayyanlashtirildi. Pirovardida, o‘tgan asrning 70-yillariga kelib, formal tahlil usuliga tayangan o‘zbek sintaktik nazariyasi va o‘zbek tili sintaktik qurilishining talqini tugal shakllandi, 1976-yilda nashr etilgan ilmiy grammatikasida⁴² umumlashtirildi, formal tahlil yutuqlari asosida o‘zbek tili sintaktik qurilishining boshqa tadqiq metodlari, jumladan, sistem-struktur tahlil usullari bilan chuqurlashtirish, formal tavsif asosida qator ustqurma tahlillarda tilimiz sintaktik qurilishidagi turli-tumn paradigmalarni va paradigmatic munosabatlarni ochish ishlariga zamin hozirlandi.

Hozirga qadar o‘zbek tilshunosligida gapning tarkibiy (struktur) qismlarini ajratishda quyidagi bosqichlar farqlanadi:

- a) bosh bo‘laklar, ikkinchi darajali bo‘laklar, bog‘lanmagan bo‘laklar;
- b) bosh bo‘laklar, ikkinchi darajali bo‘laklar, uchinchi darajali bo‘laklar;
- v) gap bo‘laklari va bo‘lakning bo‘laklari;
- g) funksional va nofunksional (amaliy va noamaliy) bo‘laklar;
- d) gapning markazi, gap kengaytiruvchilari va so‘z kengaytiruvchilari kabilarni farqlash.

Fanda shakllangan va ma‘lum davr yashagan har bir ilmiy yondashuv va yo‘nalishning, har bir talqinning o‘ziga xos asosi mavjudligi fanlar tarixidan ma‘lum. Shuning uchun fanda ko‘p yo‘nalishlilik shakllangan va rivojlangan davrda turli xil talqin va tavsiflarni qiyosiy o‘rganish, har bir yo‘nalishdan unumdor talqinlarni saralash va ulardan sohaning chigal masalalari yechimini berishda oqilona va tadbirkorona foydalanish alohida ahamiyat va mohiyat kashf etadi va ilmiy taraqqiyotning keskin ilgarilashiga va yuksalishiga turtki bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida gapning sintaktik tuzilishini gap bo‘laklari termini ostida o‘rganish an‘ana tusini olgan va unga hozirgi kungacha hech qanday e‘tiroz bo‘lmagan. O‘zbek tilining haqiqiy ilmiy sintaksisining yaratilishi prof. A.G‘ulomov, G‘.Abdurahmonov, M.Asqarovalar nomi bilan bog‘liqdir. Gap bo‘laklarining o‘rganilishida A.G‘ulomovning xizmatlari katta. Prof. A.G‘ulomovning sintaktik qarashlari rus tilshunoslari, xususan, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov g‘oyalari ta‘sirida shakllandi. Shuning uchun ham A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradovlarning gap bo‘laklari haqidagi qarashlari o‘zbek tilshunosligiga tatbiq etildi.

Aniqlovchi, to‘ldiruvchi atamaları professor A.G‘ulomov tomonidan o‘zbek tilshunosligiga kiritildi. A.G‘ulomov ham gap bo‘laklarini belgilashda tobelanish munosabatidan tashqaridagi gap unsurlarini gap bo‘laklari tarkibiga kiritmadi. Gap bo‘laklari gap tuzilishidagi rollariga qarab:

- a) bosh bo‘lak;
- b) ikkinchi darajali bo‘laklarga bo‘lindi.

⁴² Ўзбек тили грамматикаси. 2-том. Синтаксис. – Т.: Фан, 1976

Bosh bo‘laklarga ega va kesim, ikkinchi darajali bo‘laklarga esa aniqllovchi, to‘ldiruvchi va hol kiritildi. Ayrim mualliflar esa, an‘anaga ko‘ra aniqllovchilarning bir turi sifatida o‘rganib kelingan izohlovchilarni ham alohida gap bo‘lagi sifatida ajratishga harakat qildilar. Xususan, R.Saidovanning ta’kidlashicha, ot yoki substantiv so‘zlardan ifodalanib, boshqa ot bilan tobe munosabatga kirishgan gap bo‘lagi izohlovchi sanaladi⁴³.

O‘zbek tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham gapning tarkibida tobe vaziyatda muayyan so‘roqqa javob bo‘luvchi har qanday ikkinchi darajali bo‘lak gap tarkibidan bir vaqtda ajratiladi. Bunday ajratish ko‘pchilik uchun odatiy holga aylandi. Masalan: *Oqil kishi dono, oliyjanob, rostgo‘y kishilarga do‘st bo‘ladi* jumlasida ikki bosh bo‘lakka - kishi (ega) va do‘st bo‘ladi (kesim)ga ajratilishi bilan birga kishilarga, (to‘ldiruvchi) oqil, dono, oliyjanob, rostgo‘y (aniqllovchi) singari ikkinchi darajali bo‘laklarga ham ajratiladi. Dastlab gap tarkibidagi bosh bo‘laklar aniqlanadi va undan so‘ng gapning ikkinchi darajali bo‘laklari belgilanadi. Ikkinchi darajali bo‘laklarni belgilashda ularning gap yoki uning bir qismining bo‘lagi ekanligi hisobga olinmaydi.

An‘anaviy tilshunoslikning ana shu cheklangan tomonlarini ayrim turkologlar payqaganlar va aniqllovchining gapning konstruktiv bo‘lagi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Jumladan, A.N.Baskakov fikricha, aniqllovchining miqdoridan qat’i nazar, har qaysi aniqlanmish gap tarkibida o‘zining sintaktik pozitsiyasiga ega bo‘ladi va aniqllovchi bilan birgalikda bir butun holda bir gap bo‘lagi sanaladi. N.K.Dmitriyev ham aniqllovchi-aniqlanmish munosabati gapning tuzilishi doirasiga kirmasligini ta’kidlagan edi.

Ba’zi o‘zbek tilshunoslari ham ikkinchi darajali bo‘laklarning gapdagi maqomi borasida an‘anaviy qarashlarga tanqidiy munosabatda bo‘ldilar. Xususan, prof. Sh.Rahmatullayev 1970-yildayoq gap bo‘laklarini, asosan, ikkinchi darajali bo‘laklarni ajratishda mavjud qarashlarga tanqidiy nuqtai nazardan qaragan edi. Jumladan, u quyidagilarni yozadi: “...Shuni ta’kidlash kerakki, sifatlovchiga so‘roqni sifatlanmishdan kelib chiqib beramiz. Demak, sifatlovchining so‘rog‘i ma’lum ma’noda ichki so‘roq bo‘ladi. Biror bo‘lak vazifasida sifatlovchili birikma keladi. Sifatlovchiga beriladigan so‘roq ana shu bo‘lak vazifasida kelgan birikmaning ichki tuzilishiga doir bo‘ladi.

Yuqorida aytilgan ichki xususiyat (tartib erkinligining yo‘qligi va ichki so‘roqqa javob bo‘lishi) sifatlovchining sintaktik mohiyatini belgilab qo‘yadi. Sifatlovchi birikma tarkibidagi bo‘lakning bo‘lagi bo‘lib keladi. Sifatlovchining o‘ziga xos ayrimliklari borligidan kelib chiqib, uni bir vaqtlar uchinchi darajali bo‘lak deb ham yuritishgan, ammo keyinchalik bu tushuncha va termindan voz kechilgan. Aslida bu termin hodisaning mohiyatini aniq ochib bermaydi. Bizningcha, sifatlovchini (kengroq olsak, aniqllovchilarning barcha turlarini) gapning bo‘lagi deb emas, birikmaning bo‘lagi deb atash to‘g‘ri. Agar hozirgina ta’kidlangan fikrga qo‘shilsak, sifatlovchi o‘z sifatlanmishi bilan birgalikda bir bo‘lak vazifasida keladi, deb umumiy bir qoida chiqarish mumkin. Bu bilan gapni sintaktik tahlil qilish ancha osonlashadi, birikmaning gap

⁴³ Саидова Р.Х. Приложение в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т, 1975. - С.5.

uchun (asli bo‘lak uchun) qurilish materiali sifatida xizmat qilishini tan olgan bo‘lamiz⁴⁴. Prof. N.Mahmudov aniqlovchilarni gapning konstruktiv bo‘lagi hisoblamagani holda, to‘ldiruvchi va hollarning ham gapdagi vazifasini farqlash lozimligini ko‘rsatadi⁴⁵. Uning ta‘kidlashicha, ikki va undan ortiq predikat qatnashganda, ulardan biri asosiy, qolganlari ikkinchi darajali holatda bo‘ladi. Lekin har bir predikat, u xoh asosiy, xoh ikkinchi darajali bo‘lsin, muayyan obyekt munosabati bilan bog‘liq sanaladi.

Bu holat, tarkibida ikkinchi darajali predikatli sifatdosh va ravishdosh o‘ramlar (oborotlar), harakat nomlari va shart fe‘lli qurilmalar, shuningdek, predikativ so‘zlar (bor, yo‘q singari so‘zlar) bilan shakllangan qurilmalar mavjud bo‘lgan sodda gaplarda kuzatiladi. Masalan: *Uning dardini yengillatadigan so‘zni inson bolasi hali yarata olgani yo‘q* (S.Ahmad) gapida ikkinchi darajali predikatli uning dardini yengillatadigan sifatdosh oboroti ishtirok etgan. Gapda ikkita predikat mavjud bo‘lib, ulardan biri, ya‘ni yarata olgani yo‘q fe‘l shakli bilan ifodalangani asosiy (kesim vaziyatida), ikkinchisi, ya‘ni yengillatadigan shakli bilan ifodalangani esa ikkinchi darajalidir. Asosiy predikat so‘zni so‘z shakli orqali ifodalangan obyekt munosabati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi darajali predikat dardini so‘z shakli orqali ifodalangan vositasiz obyekt munosabati bilan bog‘liq. Ammo bu ikki obyekt predikatlarga munosabati jihatidan aynan o‘xshash bo‘lsa ham, ularni bir-biri bilan mutlaqo tenglashtirish mantiqan to‘g‘ri emas. Chunki mazkur predikatlarning o‘zi mavqei jihatidan bir-biri bilan aynan teng emas, ya‘ni biri asosiy, ikkinchisi esa ikkinchi darajalidir. Shuning uchun ham mazkur gapning sintaktik tuzilishida ikkita aynan bir maqomga ega bo‘lgan vositasiz to‘ldiruvchi mavjud, deb qarashning o‘zi ilmiy asosga ega emas. Muallif to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, bunday to‘ldiruvchilar funktsionallik jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Ikkinchi darajali predikatlar tobe vaziyatni egallaydi. Shunga ko‘ra muayyan sintaktik vaziyatdagi bunday qurilmalar gapning yoyiq, birikmali, kengaytirilgan bo‘laklari sifatida baholanadi⁴⁶. Ravishdosh, sifatdosh, harakat nomli, shart fe‘lli o‘ramlarning gap tarkibida bir butun holda, bir sintaktik vaziyatni egallashi, bir bo‘lak deb baholanishi, bunday o‘ramlarning ichki bo‘linishlari butun gap uchun nofunktsional, faqat o‘ramninggina ichki bo‘linishi ekanligi prof. A.Nurmonov tomonidan ham ko‘rsatilgan edi⁴⁷. Keyinchalik bunday o‘ramlarning transformatsion bo‘laklar ekanligi va gap tarkibida bir bo‘lak vazifasini bajarishi boshqa mualliflar tomonidan ham bayon qilindi⁴⁸. Ayrim

⁴⁴ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т., 1970. – Б. 19-20.

⁴⁵ Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1. – Б. 44.

⁴⁶ Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1.- Б. 44; Яна қаранг: Асқарова М. Бирикмали гап бўлаклари ва унинг эргаш гапларга муносабати. - Тилшунослик масалалари.– Т., 1970. - 119-128-бетлар; Абдуллаев Х. Гап бўлақларининг тузилишига кўра таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. - №3. – Б. 34.

⁴⁷ Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т., 1988. - 99 б.

⁴⁸ Мухаммадиева М. Трансформационные предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Т., 1985. 18 с.

mualliflar shunday va shunga o‘xshash qurilmalarni deskripsiya atamasi bilan nomladilar va ularning sintaktik pozitsiyalari, ichki tuzilishlarini o‘rgandilar⁴⁹.

Gap bo‘laklari so‘zlarning o‘zaro birikish qonuniyatlari asosida gap ichida maydonga kelgan va gap tuzilishida uning maxsus komponenti sifatida qatnashadigan sintaktik kategoriyadir. Gap qismlari bo‘lak sanalmog‘i uchun ular bo‘laklar bilan gap tuzilish qonuniyatlariga asosan grammatik-semantik munosabatga kirishishi, mustaqil vazifada qo‘llanilishi va tahlilda bo‘lak sifatida ajralishi kerak. Masalan, *Shoir o‘zining ilhomini sevimli xalqidan oladi* (O.) gapida oltita so‘z sintaksisning talabiga muvofiq grammatik-semantik munosabatga kirishgan va oltita bo‘lakni hosil qilgan, gap ana shu bo‘laklar asosida shakllangan.

Demak, bo‘lak gapning uzviy qismi bo‘lib, u bilan grammatik-semantik tomondan bog‘langandir. Gap bo‘lagi bilan gap qism bilan butunning munosabatini ko‘rsatadi. Bu munosabat dialektik munosabatdir: butunsiz qism yo‘q, qismsiz butun yo‘q, butun qismlardan tuziladi, qismlar butun ichida yashaydi. Juz‘iylik umumiylikda, umumiylik juz‘iylik orqasida mavjuddir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1. – Б. 44.
2. Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1.- Б. 44; Яна қаранг:
3. Асқарова М. Бирикмали гап бўлаклари ва унинг эргаш гапларга муносабати. - Тилшунослик масалалари.- Т., 1970. - 119-128-бетлар;
4. Абдуллаев Х. Гап бўлақларининг тузилишига кўра таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. - №3. – Б. 34.
5. Мухаммадиева М. Трансформационные предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Т., 1985. 18 с.
6. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т., 1988. - 99 б.
7. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т., 1970. – Б. 19-20.
8. Саидова Р.Х. Приложение в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т, 1975. – С.5.
9. Ўзбек тили грамматикаси. 2-том. Синтаксис. – Т.: Фан, 1976
10. Усмонова Ҳ. Дескрипция (мураккаб ном) ва унинг гап тузилишидаги ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т., 1994. - 127 б.

⁴⁹ Усмонова Ҳ. Дескрипция (мураккаб ном) ва унинг гап тузилишидаги ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т., 1994. - 127 б.